Avrasya Gümrük Birliği ve Türkiye'nin Üyeliği

Eurasian Customs Union and Turkey's Membership

Prof. Dr. S. Rıdvan Karluk (Turgut Özal University, Turkey)

Abstract

Leaders of Russia, Belarus, and Kazakhstan which are the countries of disintegrated Soviet Union signed an agreement in order to establish a Union named Eurasian Economic Union on the date of 29 May 2014. With this attempt Russia wants to protect its former penetration on former Soviet geography by providing economic integration. Positive messages upon the membership of Turkey to Eurasia Economic Union were given at Eurasia Economic Union meeting which was held in Ankara in January mid-2015 and hosted by Andrey Karlov, Ambassador of Russia. Nursultan Nazarbayev, who is the pioneer of this idea, has stressed that Turkey should be a member of the Community several times before now. The idea of Sergey Markov, who is the point man of Putin as "Turkey should enter Eurasia Union not European Union, it can gain strength in this way", is void within the scope of international agreements which Turkey signed with European Union and of the rules of WTO. Erdoğan, Prime Minister of the relevant term said Putin that "Take Turkey into Shanghai Cooperation Organization and ease our difficulty"; in Russian- Turkey peak held on 23 November 2013 in St. Petersburg province of Russia. This explanation is not possible in terms of international law. Explanation of Zeybekçi, Minister of Economy as "Eurasia Customs Union is a must for Turkey. We have to be there" is not realistic. In our paper we will deal and explain why Turkey cannot enter Eurasia Customs Union and why an axial dislocation cannot occur in Turkey.

1 Giriş

Türkiye'nin gelecek yıllarda gerek küresel, gerek bölgesel imkanları nasıl değerlendirebileceği, ne türden stratejiler belirleyeceği çok önemlidir. Bu sorulara cevaplar aranırken dünyada mevcut ve muhtemel, geniş ve dar kapsamlı ekonomik birleşme hareketlerini iyi izlemek gerekir. Türkiye'nin küreselleşen dünyadaki yerini sağlıklı bir şekilde belirlemek, kısa ve uzun vadeli durum değerlendirmelerinde bulunmak, 21'nci yüzyılda çağdaş bir ülke olmak için büyük önem taşımaktadır. Türkiye, ekonomisini liberalleştiren ve dünya ekonomisi ile bütünleşme çabası içinde olan gelişme yolundaki ülkelerden biridir. Avrupa kıtasında olmayan ülkelerden temel farkı, Avrupa'nın politik ve ekonomik kuruluşlarının tamamına yakınına üye olmasıdır.

Türkiye bulunduğu bölgede Karadeniz Ekonomik İşbirliği, Ekonomik İşbirliği Kuruluşu ve İslam Konferansı Kuruluşu çerçevesinde işbirliği çabalarını sürdürmektedir. Türkiye'nin değişen dünya şartlarına uyum sağlaması ve dünya ekonomisiyle istenilen şekilde bütünleşebilmesi için, orta ve uzun vadeli stratejilere ihtiyacı vardır. Bu stratejiler içinde Avrasya Ekonomik (Gümrük Birliği) Birliği, Şanghay İşbirliği Kuruluşu ya da bazı akademisyenleri tanımlamasıyla Altay Birliği yoktur. Bildirimizde bu alternatifler değerlendirilecek ve Türkiye'nin Avrasya Ekonomik Birliği'ne neden üye olamayacağı açıklanacaktır.

2 Uluslararası Ekonomik Birleşmeler Kapsamında Gümrük Birlikleri

Ekonomik birleşme; ulusal, uluslararası ve dünya birleşmesi olarak başlıca üç şekilde incelenebilir. Her ekonomik birleşme işbölümüne dayanır, ileri derecesinde malların ve üretim faktörlerinin serbest dolaşımını, bunların kaynağa ve yöneldiği bölgeye göre ayrıcalıklı olmayan bir uygulama görmesini öngörür. Genel tanımıyla uluslararası ekonomik birleşme, birleşmeye giden ekonomilerde mal ve hizmetler akımlarına serbesti sağlayıp ticarete engel olan kısıtlamaları ortadan kaldırarak bir ortak pazar yaratmaktır. Böylece ekonomik birleşme ile daha geniş bir pazara üretim yapmak ve büyük çapta üretimin sağladığı imkanlardan yararlanmak mümkün olmaktadır (Karluk,2013).

Uluslararası ekonomik birleşmeler literatürde çeşitli ekonomik bütünleşme türlerini kapsayan genel bir terim olarak kabul edilmektedir (Balassa, 1961). Latince "integratio" kelimesinden türetilen "integration" kelimesinin anlamı "bütünleşme" olmakla birlikte, Türkçe literatürde daha çok "birleşme" şeklinde kullanıldığı için bildirimizde bu ifade tercih edilmiştir. Ekonomik birleşme terimi ilk defa 31 Ekim 1949 tarihinde OEEC Konseyi'nde Paul G. Hoffman tarafından verilen bir bildiride yer almıştır (Machlup,1977).

Uluslararası ekonomik birleşmelerin başarılı olabilmesi için bazı temel şartlar gereklidir. Bunlar; taşıma giderleri sebebiyle aynı coğrafyada bulunmak, ekonomik ve politik sistemlerde benzerlik, aynı askeri ittifaklara dahil olmak, ekonomik gelişme seviyesi bakımından üyeler arasında yakınlık ile tarihi, sosyal, kültürel ve dini açılardan aynı değerleri paylaşmaktır. Bu faktörler uluslararası ekonomik birleşmelerin başarıya ulaşmasında çok önemlidir (Tinbergen, 1965).

Uygulamada başlıca 5 çeşit ekonomik birleşme vardır (Frankel, 1997). Tercihli ticaret düzenlemeleri, iki ve daha fazla ülke arasında ticareti etkileyen tarife ve tarife dışı engellerin bazı seçilmiş ürünlerde kaldırılarak

tarafı arasında bir serbest ticaret alanı (bölgesi) oluşturulmasını sağlar. 2015 yılında Dünya Ticaret Kuruluşı çerçevesinde 27 düzenleme yapılmıştır. Taraf ülkeler bazı seçilmiş ürünlerde tarife indirimlerinde bulunurken, yüksek tarifeleri diğer ürünlerde uygulamaya devam ederler. Açıkçası, ticaret blokuna dahil olan ülkeler bazı ürünlerde diğer bazı ülkelere tarife indirimlerinde bulunur, fakat tarifeleri tamamen kaldırmazlar.

Serbest ticaret bölgesi bölge ülkeleri arasında ticareti kısıtlayan veya engelleyen tarife ve kota gibi sınırlamaların ortadan kaldırıldığı ve üye ülkelerin birlik dışında kalanlara karşı ortak bir tarife uygulama yükümlülüğü altında bulunmadıkları ekonomik birleşme türüdür. Gümrük birliği, serbest ticaret bölgelerine göre daha geniş kapsamlı bir ekonomik birleşme türüdür. Burada serbest ticaret bölgesindeki şartlara ek olarak birliğe üye ülkelerin serbest dış ticaret politikası izleme imkanları sınırlandırılmış olduğundan, gümrük birliği serbest ticaret bölgesine göre ileri bir ekonomik birleşmedir (El-Agraa, 1982).

Ekonomik birleşmenin dördüncü aşaması ortak pazardır. Gümrük birliğinin doğal sonucu olarak birliğe üye ülkeler arasındaki emek, sermaye ve müteşebbis gibi üretim faktörlerinin birlik içinde serbestçe hareket edebilmeleri sağlanmış ise, gümrük birliği için gerekli şartların varlığının devam etmesi durumunda, üye ülkeler arasında bir ortak pazar kurulmuş demektir. Uygulamada ortak pazar terimi, ilk defa 1956 tarihli Spaak Raporu'nda yer almış ve Roma Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Türkçe literatürde geçmişte Avrupa Ekonomik Topluluğu'na Ortak Pazar da denilmektedir. Ortak pazar bazı iktisatçılar tarafından "derin entegrasyon" olarak tanımlanmaktadır (Lawrence, 1995). Çünkü ortak pazar, ekonomik birleşmelerin son bir önceki aşamasıdır. Ekonomik ve parasal birlik ekonomik birleşmenin son aşamasıdır. Ekonomik birlik, birliğe üye ülke ekonomilerinin birleştirilmesidir (Tinbergen, 1965). Yukarıda belirtilen ekonomik birleşmelerdeki şartlara ek olarak, ekonomi, para ve sosyal politikalar ile kurumların da birleştirilmesini öngörür.

3 Asya'da Yeni Ekonomik Yapılanma ve Türkiye

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Sovyet ardılı ülkeler arasında 5 yeni ekonomik yapılanma oluşmuştur. Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS) 8 Aralık 1991 tarihinde Beyaz Rusya, Rusya Federasyonu ve Ukrayna arasında Bleovejskaya Pussa'da imzalanan Minsk Anlaşması ile kurulmuş, böylece Sovyetler Birliği'ne son verilmiştir (Scollay ve Gilbert, 2001). Baltık devletleri ve Gürcistan dışında tüm eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri Anlaşma'ya taraf olmuştur. Azerbaycan ve Gürcistan 1993 yılına kadar anlaşmayı onaylamamıştır. BDT kurucu üyeleri; Beyaz Rusya, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Ukrayna, Türkmenistan, Tacikistan ve Rusya Federasyonu'dur. Türkmenistan 26 Ağustos 2005 tarihinde ortak üye statüsüne geçmiştir. Gürcistan Topluluk'tan 17 Ağustos 2009 tarihinde ayrılmıştır. Ukrayna 2014 Mart ayında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinden sonra üyelikten çıkmıştır. BDT pazarı 240 milyonluk nüfusu ile dünyanın önde gelen en büyük pazarları arasındadır (Karluk, 2014a).

Ortak Ekonomik Alan'ın (CES) oluşumu amacıyla Rusya, Ukrayna, Belarus ve Kazakistan, Moskova'nın dışında Novo-Oganevo'da 23 Şubat 2003 tarihinde bir toplantı yapmışlardır. Beyaz Rusya, Kazakistan, Rusya ve Ukrayna arasında Ortak Ekonomik Alan Kurulmasına İlişkin Serbest Ticaret Anlaşması anılan ülkelerin devlet başkanları tarafından 19 Eylül 2003 tarihinde Yalta'da imzalanmış, 20 Eylül 2004 tarihinde onaylanmıştır.

22 Mayıs 2003 tarihinde Ukrayna Parlamentosu CES'e katılmayı anayasasına uygunluk şartıyla kabul etmiştir. Anlaşma üye ülkeler arasında serbest ticaret bölgesi kurulmasını, mal ve hizmetler ticaretinde sınırlamaların kaldırılarak ortak gümrük ve ticaret politikaları uygulanmasını amaçlamıştır. Avrasya bölgesinde Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bir arada bulunduğu bir diğer önemli kuruluş 1985 yılında Türkiye, İran ve Pakistan tarafından oluşturulan Ekonomik İşbirliği Kuruluşı'dur (ECO). Türkiye, İran ve Pakistan Devlet ve Hükümet Başkanları, bölgesel ekonomik işbirliğini geliştirmek amacıyla 1964 yılında İstanbul'da bir bildiri yayınlarak Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Kuruluşı'nu kurmuşlardır.

1977 tarihli İzmir Anlaşması ile yasal statüsü oluşturulmuş, 1985 yılında Ekonomik İşbirliği Kuruluşı'na dönüşmüştür. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında 1992 yılında bağımsızlıklarını kazanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ile Afganistan'ın da katılımıyla toplam 7 milyon km2 alan üzerinde yaklaşık 400 milyon nüfusa hitap eden ekonomik ağırlıklı bir bölgesel kuruluş olmuştur.

Şanghay İşbirliği Kuruluşı (SCO) adını Kuruluşı'nın ilk toplandığı yer olan Çin'in Şanghay kentinden almıştır. Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın 1996 yılında başlattıkları girişime Şanghay Beşlisi denmiştir. Oluşumunda Çin Halk Cumhuriyeti önemli rol oynamıştır. Sınır güvenliği, Batı ve Orta Asya bölgelerinin gelişimi, büyüyen enerji ihtiyacı ve Soğuk Savaş sonrası stratejik ortam, Kuruluşı'nın oluşmasındaki önemli faktörlerdir. 15 Haziran 2001 tarihinde Özbekistan'ın katılımıyla üye sayısı altıya çıkmıştır. 7 Haziran 2002 tarihli Saint Petersburg'taki Zirve'de Rusya, Çin, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ı birleştiren SCO'nun kurulmasına ilişkin belgeler kabul edilmiştir.

Kuruluş, üyeleri arasında ekonomik, güvenlik ve kültürel işbirliği öngörmektedir. Dönemin Rusya Devlet Başkanı Putin Ağustos 2007'deki Bışkek Zirvesi'nde "*Tek kutuplu dünya kabul edilemez*" diyerek Kuruluşı'nın misyonu hakkında ipucu vermiştir. Şanghay İşbirliği Kuruluşı'na Afganistan, Hindistan, İran, Moğolistan ve

Pakistan “gözlemci ülke” (*observer*) statüsüyle katılmaktadır. Beyaz Rusya (Belarus), Sri Lanka ve Türkiye diyalog ortağı (*dialogue partner*) ülkelerdir.

Avrasya Ekonomik Birliği’nin (EurAsEC) kurulma süreci 6 Ocak 1995’te Rusya ile Belarus arasında imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması ile başlamıştır. Kuruluş Anlaşması 10 Ekim 2000 tarihinde Astana’da Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhurbaşkanları’nca imzalanmıştır. 2002 yılında Moldova ve Ukrayna, 2003 yılında da Ermenistan gözlemci olarak, 7 Ekim 2005 tarihinde Özbekistan Birliğe katılmış, böylece üye sayısı 6’ya çıkmıştır. Özbekistan üyeliğini 2008 yılında dondurmuştur (Park, 2006). Ağustos 2006 Zirve’nde gümrük birliğinin gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır.

Bu temel üzerinde üye devletleri ekonomik yönden birleştirmek ve uzun vadede diğer CIS devletlerini aynı çatı altında toplamak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan 29 Mayıs 2015 tarihinde Astana’da Avrasya Ekonomik Birliği Anlaşması’nı imzalamışlardır. Birliğe Ermenistan’ı dahil eden Anlaşma 9 Ekim 2014’de onaylanmış, Rusya Devlet Duması Anlaşma’yı 26 Eylül 2015’de uygun bulmuştur. Anlaşma 1 Ocak 2015 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Birlik, Rusya’nın Orta Asya’daki ekonomik ayağı olarak değerlendirilebilir. Ekonomik birleşmedeki sorunlar göz önünde bulundurulduğunda, Birliğin siyasi yönü daha ağır basmaktadır.

4 Türkiye’nin Avrasya Ekonomik Birliği’nin Çatı Kuruluşu Olan Şanghay İşbirliği Kuruluşu’na Katılım Girişimleri

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Asya’da oluşan ve giderek güçlenen bir organizasyon haline gelmeye başlayan Şanghay İşbirliği Kuruluşu’na Türkiye’nin ilgisini 2005 yılı başında Kazakistan’a yaptığı ziyaret sırasında açıklamıştır. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, 6 Aralık 2004’de tarihinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin’in Türkiye ziyaretinden sonra 9-11 Ocak 2005 tarihlerinde Moskova’ya resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir.

Putin, Başbakan Erdoğan ile görüşükten kısa bir süre sonra Kazakistan’a gitmiş ve Türkiye ile ilgili sürpriz bir açıklama yaparak Ankara’nın Şanghay İşbirliği Kuruluşu’na üye olmak istediğini Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev’e şöyle açıklamıştır: “*Dün Türkiye Başbakanı Sayın Tayyip Erdoğan’ı Moskova’da misafir etme, onunla detaylı görüşme imkanım oldu. Temaslarımız sırasında Erdoğan’dan, ülkesinin Şanghay İşbirliği Örgütü’ne büyük ilgi duymaya başladığını memnuniyetle öğrendim. Türkiye’nin dile getirdiği bu ilgi bence önemli bir pozitif sinyal olarak algılanmalı.*” (Özsöz, 2013).

Nazarbayev, Putin’in bu sözleri üzerine Türkiye’yi her zaman aralarında görmekten mutluluk duyacaklarını belirtmiştir. Başbakan Erdoğan, 18 Temmuz 2012 tarihinde gerçekleştirdiği Rusya ziyaretinde Putin’e “*Zaman zaman bize takılıyorsun. AB’de ne işin var diyorsun. O zaman ben de şimdi size takılayım. Hadi gelin bizi Şanghay Beşlisi’ne dâhil edin, biz de AB’yi gözden geçirelim şeklinde bir latife yaptım*” demiştir.

Türkiye, 23 Mart 2011 tarihinde Kuruluş’a diyalog ortağı statüsü kazanmak üzere başvuruda bulunmuştur. Başvuru, 14-15 Haziran 2011 tarihlerinde yapılan Devlet Başkanları Astana Zirve’sinde ele alınmış, fakat usul sorunları sebebiyle sonuçlandırılmamıştır. Kasım 2011’de Rusya’nın Saint Petersburg kentinde yapılan Zirve öncesinde Rusya Dışişleri Bakanlığı, SCO üye ülkelerinin Türkiye’ye diyalog ortağı statüsünün verilmesinden yana olduğunu açıklamıştır. Türkiye’nin başvurusu 6-7 Haziran 2012 tarihlerinde Pekin’de düzenlenen Devlet Başkanları Zirvesi’nde onaylanmıştır.

5 Türkiye’nin AB ile Olan Gümrük Birliği Kapsamında Avrasya Gümrük Birliği’ne Üyeliği

Türkiye’nin, o zamanki ismiyle Avrupa Ekonomik Topluluğu’na “ortak üyelik” için 1959 yılında başvuruda bulunmasının üzerinden 56 yıl, 1987 yılındaki “üyelik” başvurusu üzerinden de 28 yıl geçmiştir. Türkiye, Turgut Özal’ın ifadesiyle bu ince uzun yolda, (Karluk, 2015) günün birinde AB üyesi olma ümidiyle AB’nin tüm çifte standartlarını görmezden gelerek yükümlülüklerini yerine getirmeye çaba harcamıştır. Katılım müzakerelerinin, dönemin Dışişleri Bakanı Davutoğlu’nun ifadesiyle 2023 yılına kadar tamamlanıp, Türkiye Cumhuriyeti’nin 100’ncü kuruluş yılında AB üyesi olmasının mümkün olmadığı gerçeğini artık herkes bilmektedir. AB’nin Kıbrıs konusunda Türkiye’ye yaptığı baskılar, Türkiye’ye ısrarla önerdiği imtiyazlı ortaklık ve Türkiye’ye karşı uyguladığı Bobon kriterleri (*BO: Bizden Olanlar, BON: Bizden OlmayaNlar*) sebebiyle Türk kamuoyunda AB’ye karşı doğan tepki artmakta ve AB’ye yönelik sempati giderek azalmaktadır.

Türkiye AB ilişkilerinde son zamanlarda yaşanan sorunlar ve AB ile olan gümrük birliğinin gözden geçirilmesi gündemde iken Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi’nin Pamukkale’de Aralık 2014’de düzenlenen Serbest Bölgeler Çalıştay’ında yaptığı konuşmada, Türkiye’nin AB sürecinden asla ayrılmaması ancak Avrasya’yı da unutmaması gerektiğini belirtmesi ve “*...Avrasya, Gümrük Birliği’ni göz ardı ederse çok büyük hata yapar ...Avrasya Gümrük Birliği, Türkiye için vazgeçilmezdir. Biz orada olmak zorundayız. Körfez İşbirliği Teşkilatı içinde olmak zorundayız. Orta Afrika Birliği denen... birliğin içinde yer almak zorundayız*” açıklaması gerçekçi değildir.

Yürürlükte bulunan Ankara Anlaşması ve Katma Protokol değişmediği sürece GATT/WTO kuralları gereğince Türkiye aynı anda iki farklı gümrük birliği içinde olamaz.

Prof. Dr. Emine Nur Günay 2011 yılında Barış Can ile yaptıkları “Orta Asya, Güney Kore ve Türkiye Arasında Olası Bir Gümrük Birliği: Türkiye’nin Potansiyel İhracat Kazanımları” başlıklı çalışmada (Günay, 2011) Altay Birliği önermiştir: *“Avrupa’daki sorun ve Çin’in önlenemez yükselişi, Türkiye’nin bölgedeki potansiyel kazanımlarının araştırılmasının önemini vurgulamaktadır. Altay Birliği isimli Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Güney Kore, Türkmenistan ve Özbekistan arasında kurulacak tarihi, sosyal ve kültürel bağlarla desteklenen, küresel ekonomiye uyarlanmış, modern bir birlik önerilmektedir.”* Öncelikle bilinmesi gerekir ki, sadece *“tarihi, sosyal ve kültürel bağlarla”* bir yere varılamaz. Ülkeler arasındaki esas bağ dokusu ekonomik ilişkilerdir.

Nitekim Tasam Başkanı Süleyman Şensoy 11 Nisan 2013 tarihinde şu doğru tespiti yapmıştır: *“Sadece din, dil, tarih, coğrafya gibi etmenlerin bizi kurtaracağını, bizi bu çok boyutlu rekabette başarılı kılacağını zannederek yanlırsız diye düşünüyorum.”* (Şensoy, 2013) Prof. Günay, Türkiye’nin Orta Asya ülkeleri ile bir “ekonomik birlik” kurmasını önermektedir. Bu birlik şüphesiz gümrük birliğine dayanacaktır. Altay Birliği’nde Türkiye’nin Orta Asya ülkeleri ile gümrük birliği gerçekleştirmesi WTO kurallarına aykırıdır. Bunun için Türkiye’nin öncelikle AB ile imzaladığı Ankara Anlaşması ve Katma Protokol’ü karşılıklı olarak feshetmesi gerekmektedir. Şimdilik böyle bir girişim yoktur. Türkiye’nin Avrasya Ekonomik Birliğine üyeliğini destekleyenler, GATT/WTO ilkelerini bilmemektedirler.

Türkiye’nin Şanghay İşbirliği Kuruluşu ile ekonomik ilişkilerini geliştirme ve de Avrasya Birliğine girme konusundaki ısrarı karşısında Rusya’nın Ankara Büyükelçisi Andrey Karlov’un ev sahipliğinde Ocak 2015 ortasında Ankara’da gerçekleşen Avrasya Ekonomik Birliği toplantısına Kazakistan, Belarus ve Kırgızistan’ın Ankara Büyükelçileri katılmıştır. Toplantıda Türkiye’nin Birliğe üyeliğine ilişkin olumlu mesajlar verilmiştir. Avrasya Ekonomik Birliği fikrinin öncülerinden olan Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Türkiye’nin bu Birlikte yer alması gerektiğini birçok defa vurgulamıştır. Ankara’daki toplantıda Belarus Büyükelçisinin Türkiye’nin üyeliğiyle ilgili olumlu yaklaşım belirtmesi önemlidir.

Rusya Devlet Başkanı Putin’in sözcüsü, Birleşik Rusya Partisi milletvekili, siyaset bilimci Sergey Markov ise global arenada kendine yer arayan bu iki güçlü ülkenin yeni bir modelde birleşmesi gerektiğini söyleyerek Türkiye’nin AB’ye değil, Avrasya Birliği’ne katılarak güçlenebileceğini vurgulamıştır. Gürcistan, Azerbaycan dahil Kafkasya ülkelerinin de içinde olacağı Avrasya Birliği’nin Avrupa Birliği ile çatışan ona karşı duran bir yapıda olmayacağına dikkat çeken Markov, bu yapının küçük Avrupa olarak görülmemesi gerektiğini özellikle belirtmiştir (Markov, 2011).

Ocak 2015’de Uluslararası Antalya Üniversitesi tarafından Uluslararası Bilimsel Gelişim ve İşbirliği Enstitüsü ve Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü işbirliği ile düzenlenen 3’ncü Türk-Rus Entelektüeller Buluşması’nda Markov, *“Rusya’da AB üyeliğini isteyen kesimin oranı yüzde 4. Rusya davet edilmediği bu oluşumun yerine kendi modelini sahipleneceği bir birliği kurmak istiyor. Bu noktada birbirini çok iyi tamamlayan Türk ve Rus ekonomisinin bu birlik içinde önemli atılımlara imza atacağını düşünüyorum. Zira Türkiye’deki işsizliğin de Rusya’daki iş gücü ihtiyacı ile çözülebileceğine inanıyorum. Bu noktada tüm şartlar Kafkaslarda bir Avrasya Birliği’nin kurulmasına uygun görünüyor. Bu birliktelik bölgedeki bütün ülkelerin gerek bilim ve teknoloji gerekse de ekonomik anlamda kalkınmalarını sağlayacak çok önemli bir yapılanma olacaktır”* demiştir.

23 Aralık 2014 tarihinde Kırgızistan ve Ermenistan; Rusya, Belarus ve Kazakistan’ın oluşturduğu ve 1 Ocak 2015 tarihinde hayata geçen Avrasya Ekonomik Birliği’ne kabul edilmiştir. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin Moskova’da düzenlenen Avrasya Ekonomik Yüksek Konseyi toplantısında yaptığı konuşmada şu görüşü özellikle vurgulamıştır: *“Kırgızistan ve Ermenistan’ın Birliğe katılmalarının bu ülkelerin temel ulusal çıkarlarına cevap verdiği ve sosyo-ekonomik kalkınmaları için geniş ufuklar açtığına eminiz.”*

Kazakistan, Rusya ve Kırgızistan aynı zamanda üst çatı kuruluşu olan SCO üyesidir. Belarus ise diyalog ortağıdır. Ermenistan’ın içinde bulunduğu gümrük birliğine Türkiye’nin girmesi, Ermenistan’a uygulanan ambargoların kalkması ve Ermenistan’ın Türkiye aleyhine tüm dünyada yürüttüğü sözde Ermeni soykırım iddialarının kabul edilmesi anlamına gelir. Türkiye AB ilişkilerinin donmasına ve 8 müzakere başlığının Güney Kıbrıs Rum Yönetimi’nin talebiyle 2006 yılında dondurulmasının sebebinin Türkiye’nin Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile gümrük birliğini gerçekleştirmemesi olduğu unutulmamalıdır. Böyle bir birlikte yer almak bir akıl tutulmasıdır (Karluk, 2014a).

AEB’ye Türkiye’nin de girmesini isteyen Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’dir (Nazarbayev, 2000). Nazarbayev 24 Ekim 2013 tarihinde Minsk’te gerçekleşen Yüksek Ekonomik Konsey toplantısında Türkiye’nin Avrasya Birliğine katılması yönünde tavsiyede bulunmuştur. Kazakistan için bir müttefik olarak görülen Türkiye, Rusya için siyasi, jeopolitik ve de jeokonjonktürel bir rakiptir. Rusya’nın Avrasyasında Türkiye kapının dışında önemli bir ortak olup, Avrasya kapısından içeri kalıcı olarak girmesi Rusya için bir tehdittir. Rusya için Avrasya Birliği bir ekonomik birleşme projesi değil, Avrasya projesi kapsamında eski Sovyetler

Birliğini yeniden hayata geçirme projesidir. Projede Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri vardır ama Türkiye yoktur (Dugin, 2010).

Bu durum, Esengül Kafkızı'nın Prof. Dr. Abdülvahap Kara tarafından çevrilen ve Türkistan gazetesinde 14 Kasım 2013 tarihinde yayınlanan "Ankara Gümrük Birliği'ne Katılmayı Gerçekten İstiyor mu? Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın Teklifi Üçlü Gümrük Birliği'nde Görüşlerin Farklı Olduğunu Ortaya Çıkarılmış Gibidir" başlıklı makalesinde açık bir şekilde ortaya konmuştur. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın "AB bizi oyalarsa biz de alternatif ararız, Şanghay 5'lisi bizi kabul etsin, AB'ye hoşça kal deriz" demecinin de perde arkasını açıklamaktadır. Makale şöyledir:

"Beyaz Rusya'nın başkenti Minsk'te gerçekleşen Avrasya Ekonomik Yüksek Kengeşi'nin (Konseyi) olağan toplantısında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Türkiye'nin Birliğe alınması konusunda teklif yaptı. Nazarbayev 'Dış seyahatlerimde bana sizler Gümrük Birliği ile eski Sovyetler Birliği'ni tekrar kurmayı mı, yoksa Rusya'nın himayesine girmeyi mi istiyorsunuz? diye çok sık soruyorlar. Belki, Türkiye gibi büyük ülkeyi birliğe alırsak böyle soruların sorulmasını önlemiş oluruz' şeklinde konuştu. Nazarbayev'in bu sözlerinin Gümrük Birliği'ndeki meslektaşları üstünde şok etkisi yarattığında şüphe yoktur. Ancak, Rusya Devlet Başkanı Putin bu konuda doğrudan bir fikir serdetmedi, sadece Gümrük Birliği ile bir serbest ticaret anlaşması yapmaya Hindistan'ın istekli olduğunu belirtmekle yetindi.

Bu ifadelerin altında çeşitli sebepler arayan Rusya'nın basın organları da Türkiye'nin esas amacının Gümrük Birliği'ne girmek değil, Avrupa Birliği'ne üye olmak olduğuna vurgu yaptıktan sonra Nazarbayev'in bu teklifinin Türk dünyasının en büyük ülkesinin yöneticileri için beklenmedik bir jest olduğu yorumunda bulundular. Kommersant gazetesi Türkiye Dışişleri Bakanlığındaki güvenilir kaynaklara dayanarak verdiği bilgi de 'Ankara'daki resmi görevliler için bu ifade beklenmedik bir gelişme oldu' demektedir.

Avrasya Ekonomi Komisyonu Başkanı Viktor Hristenko Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne üye olma konusunda bir başvuruda bulunmadığını söyledi. Siyasi gözlemciler göre, Nazarbayev'in bu teklifinin altında yatan iki sebep olabilir. Birincisi Suriye konusunda Rusya ile taban tabana zıt bir politika takip eden Türkiye'yi Gümrük Birliğine üyeliğe sunmak ve böylece yakın zamanlarda Rusya'nın 'Suriye'nin birliğe üye olması mümkündür' şeklindeki ifadesine karşılık yapılmış bir hamledir. Ayrıca üye devletler gelecek yıl kurulması beklenen Avrasya Ekonomik Birliği'ne sıcak bakmamaktadır.

Nazarbayev toplantıda ayrıca gümrük tarifeleri ile ilgili olarak da Rus meslektaşlarını eleştirdi. Gümrük Birliği'nden fayda yerine zarar gördüklerini söyleyen Nazarbayev, Kazakistan ürünlerinin Rusya pazarına girmekte engellerle karşılaştığını ve gümrük tarifeleri ile ilgili olmayan zorlukların var olduğunu, ürünlerinin kalite, temizlik ve diğer kontrolleriyle ilgili taleplerin arttırıldığını, karşılıklı ticaretin gittikçe karmaşıklaştığını ifade etti. Nazarbayev, Avrasya Ekonomi Komisyonu'nun Rus üyelerini de eleştirdi. Kazakistan Cumhurbaşkanı 'Kamuna göre Komisyon üyeleri hiçbir hükümete karşı sorumlu değildir. Ancak Avrasya Ekonomik Komisyon'unun Rus üyeleri Rusya Hükümeti'nin toplantılarına katılmakta ve özel talimatlar almaktadır' dedi. Bu sözlerden Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın Rusya'nın siyasi nüfuzuna kolay kolay boyun eğmeyeceğini anlaşılmaktadır. Nazarbayev bir amacı da Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne üye olmasını teklif ederek, Ermenistan'ın Gümrük Birliği'ne üye olmak yolundaki istemine karşı tepkisini ortaya koymak olabilir.

Avrupa Birliği yıllardır Türkiye'ye üyelik şartı olarak Ermenilere karşı yaptığı soykırımı kabul etmesini talep etmektedir. Ancak, Ermenistan bölgesel birlik için Avrupa yerine Rusya'yı tercih etme yolunu seçmektedir. Belki de bundan dolayı birkaç yıldan beri yerinde sayan Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki müzakereler yeniden başlayacaktır. Gümrük Birliği konusunda beklenmedik bir çıkış yapan Kazak meslektaşının tavrına Rusya Devlet Başkanı Putin hiçbir tepki göstermedi. Ancak Rus siyasi gözlemcilerinin şimdiye kadar ortaya koydukları yorumlardan anladığımıza göre, Rusya Türk dünyasının en güçlü ülkesinin Moskova'nın siyasi projelerine dahil olmasını kesin olarak karşıdır.

Rusya gazetelerin birinde 'Gümrük Birliği Moskova'nın bir projesidir. Gelecekte o Avrasya Birliği'nin temeli olacaktır. Avrasya Birliği'nin kurulması fikrinin sahibi Rusya'nın bugünkü lideri Putin'dir. Birçok uzmanlar Kremlin'in bu planını eski Sovyet ülkelerinin önce ekonomik, daha sonra siyasi egemenliğini yok etmeye yönelik bir proje olarak görmektedirler' diye yazıldı. Aynı gazetede 'Özbekistan'ın bu birlikten kendisini uzak tutmasının bir sebebi de budur' şeklinde görüş belirtildi. 2011'de Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Taşkent'in Gümrük Birliği'ne katılmamasının temel sebebi olarak, bu Birliğin gizli gündeminde ekonomik menfaatlerden çok siyasi amaçların bulunduğunu söylemişti. Beyaz Rusya Cumhurbaşkanı Lukaşenko ise Gümrük Birliği'ne Ermenistan ve Türkiye'nin üye olmasının mümkün olmadığını fkrindedir.

Eğer Türkiye Gümrük Birliği'nin kapısını çalacak olursa, bu durum Putin'in Rusya'nın eski nüfuzunu koruma ve onu tekrar eski dönemlerdeki gücüne kavuşturma gibi amaçlarını gerçekleşmesine engel olacaktır. Bunun sebeplerine bakacak olursak, öncelikle Türkiye'nin ekonomisi Rusya ekonomisinden daha ileridir. Hafif endüstrisi gelişmiştir, ayrıca Tayyip Erdoğan'ın başbakanlığı döneminde dünya krizini yara almadan atlattır. Ayrıca Türkiye'nin birliğe katılması durumunda dil – kültür dengeleri değişecektir. Asırlar öncesinden günümüze değin bölgede etkili olan Rusya ve diğer Slav ülkelerin dil ve kültürleri üstünlüğünü

kaybedecek ve Türkiye Birlik içinde kendi kurallarını koymaya başlayacaktır. Birlik içinde uluslararası belgelerin sadece Rusça değil, ikinci bir dilde daha hazırlama zorunluluğu ortaya çıkacaktır.

Bunlara ek olarak Kazakistan'ın Türkiye ile birlikte Türk Kengeşi'ne üye olduğu da göz ardı edilmemelidir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in geçen yıl İstanbul'da yaptığı konuşmayı da hatırlamak gerekir. Nazarbayev konuşmasında; Rus sömürgeciligi üzerinde durmuş, Ankara'dan Altaylar kadar olan coğrafyada yaşayan 200 milyon Türk'ün birlik olması durumunda dünyada büyük bir güce dönüşebileceklerine, Rus hegemonyası dolayısıyla milli kültür ve dilleri kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarına değinmişti. Demek ki, Rusya için Türkiye'nin Gümrük Birliği'nde girmesi hiç te istenen bir durum değildir. Çünkü Gümrük Birliği'nin amacı Rusya'nın eski Sovyet ülkelerindeki nüfuzunu güçlendirmektir. Bunu, Rusya'nın siyasi gözlemcileri de kabul etmektedir. Rusya'da yayınlanan bir makalede 'Rusya, ekonomisi küçük ülkeler de kendi hegemonyasını sürdürmeyi amaçlar, bundan dolayı kendisinden büyük ekonomilere Birliğin kapısını açmak istemez' ifadelerine rastlıyoruz. Çünkü bu birlikte eşitler arasındaki ortaklık şeklinde bir anlayış henüz oluşmamıştır.

Nazarbayev'in bu toplantıdaki konuşması, Kazakistan'ın Rusya'nın kolaylıkla avucuna düşmeyeceğini, hatta aksine Rusya'dan başka da destek göreceği ülkelerin var olduğunu gösterdi. Plana göre, Mayıs 2014'de Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulması gerekiyor. Birkaç ay içinde böyle bir adımın atılmasına ne Kazakistan, ne de Beyaz Rusya hazır görünmüyor."

2000'li yılların başında Rusya'da Putin'in iktidara gelmesinin ardından çeşitli bölgesel kuruluşlar aracılığıyla Sovyet ardılı ülkeler arasında eski Sovyetler Birliği'ne benzeyen bir birliğin sağlanması amaçlanmıştır. Putin'in amaç ve söylemlerinde büyük bir değişimin olduğunu söylemek mümkün değildir. O halde neden Avrasya Ekonomik Birliği Türkiye için yeni fırsat olarak gösterilmektedir? Böyle bir oluşum içerisinde, Rusya'nın Türkiye'yi gerçekten görmek isteyip istemeyeceği de ayrı bir konudur.

6 Sonuç

Türkiye, 1856 Paris Anlaşması'ndan bu yana yüzünü Batı'ya çevirmiş, Tanzimat'tan bu yana Batı'ya yönelmiş dünyadaki tek Müslüman ülkedir. Türkiye, laik ve demokratik ilkeleri benimsemiş, Batı dünyası ile ortak sınıra sahip ve ona komşu, AB ülkeleri ile tarihi ilişkileri bulunan, dünya üzerinde mevcut 57 İslam ülkesi arasında ekonomik, politik, sosyal, kültürel ve sportif alanlarda en gelişmişler arasında yer alan, hayat tarzı olarak kendi kültürel değerlerini koruyarak Batı'yı seçmiş bir ülkedir.

Türkiye için zaman zaman "Batıya giden gemide doğuya koşan ülke" benzetmesi yapılmıştır ama bunun doğru olmadığı Türkiye'nin üye olduğu Avrupalı ekonomik, askeri ve siyasi kuruluşlar tarafından ispatlanmıştır. Türkiye'nin dışında hiçbir Müslüman ülke AB dışındaki tüm Avrupalı kuruluşlara üye değildir. Uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkilerde ülkelerin birbirlerini nasıl algıladıkları çok önemlidir. Bu algı, tarafların birbirlerine karşı tarihsel imaj ve kültürel birikimlerin etkisinden geçerek oluşur. Algılar bazen peşin yargılardan etkilenir ama algıların varlığı maddi gerçekliğin küçümsenmesi anlamına gelmez. Maddi gerçekliğe anlam kazandıran, o gerçekliğe taraflarca atfedilen önemdir. Günümüzün küresel dünyasında algılar statik olmayıp hızla değişebilmektedir. Tarafların eylemleri algıları doğurur. Bu sebeple eylem değişince algı da değişebilir.

Türkiye'nin gösterdiği ekonomik performans ve izlediği aktif dış politika, ülkemizin Batı dünyasındaki algısının değişmesini sağlamıştır. Türkiye değişirken Batı'nın Türk dış politikası algısı da değişmektedir. NATO üyeliğinden sonra Türkiye, Batı Dünyası'nın sadık bir müttefiki olarak algılanmıştır. Türkiye'nin dış politikada belli değer ve ilkeler belirleyerek bunları uygulamaya koyması, son yıllarda ABD ve Avrupa Birliği'nde endişe doğurmuştur ama bu bir eksen kayması anlamına gelmemektedir.

Türkiye'nin Batı'nın çifte standartlarına yönelik Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkaslar gibi Batılı olmayan bölgelerde seslendirdiği eleştiriler zaman zaman Türkiye'nin bir ortak değil, "rakip güç" olarak algılanmasına yol açmakta, Ortadoğu'daki Batı karşıtı aktörler ve gruplarla sıkı ilişkileri ise Türkiye'nin Avrupa'da ne tür bir ortak olacağı konusunun sorgulanmasına sebep olmaktadır. Türkiye'de eksen tartışmalarının doğmasına zemin hazırlayan gelişme, Türkiye - AB ilişkilerinin bir çıkmaz sokağa girmesidir (Karluk, 2014b). Türk kamuoyu artık Türkiye'nin bir gün AB üyesi olacağına inanmamaktadır. 1999-2005 yıllarında kamuoyunun yaklaşık yüzde 80'i tam üyeliğe destek verirken, bu oran son yıllarda yüzde 40'lar seviyesine gerilemiştir.

AB, Kıbrıslı Türklere verdiği sözleri yerine getirmeyeceğine ve de Türkiye'ye karşı uyguladığı Bobon kriterleri sebebiyle Türk kamuoyunda AB'ye verilen destek daha da düşeceğine göre, ileride bazı alternatifler gündeme gelebilecektir. Çünkü kamuoyu desteği olmadan Türkiye Cumhuriyeti'nde hiçbir hükümet AB'ye üyelik konusunda istekli olmayacak, bu durumda Türkiye ile Batı dünyası arasındaki ilişkiler zayıflayacak ve Türkiye'de bir eksen kayması belki bu durumda olabilecektir. Bu sebeple AB, ilişkileri koparmamak ve Türkiye'nin başka denizlere yelken açmasını önlemek amacıyla "Pozitif Gündem" adıyla bir girişim başlatmıştır. Bu yeni yaklaşım katılım sürecinin yerine geçmeyi değil onu tamamlamayı, ayrıca AB-Türkiye arasında daha yapıcı ve olumlu bir ilişkinin geliştirilmesini hedeflemektedir.

Başbakan Erdoğan 12 Ağustos 2010 tarihinde Ankara'daki büyükelçilere vermiş olduğu iftar yemeğinde *"Türkiye'nin dış politika eksenini değiştirmemiştir"* dese de önümüzdeki 50 yıl içinde dünyada, bölgemizde ve Avrupa'da büyük değişiklikler olacaktır. Bu gerçeği görerek Türkiye yeni bir strateji belirlemek zorundadır. 63 yıl önce NATO kurulduğunda hiç kimse 1989 yılında Sovyetler Birliği'nin çökeceğini, Avrupa'nın iki bloklu yapısının ortadan kalkacağını, Varşova Paktı'nın 1 Temmuz 1991'de dağılacağını ve böylece Savaş sonrası Avrupa'sının iki kutuplu yapısının askeri bakımdan tarihe karışacağını, Polonya, Çek ve Slovak Cumhuriyetleri, Slovenya, Macaristan, Estonya, Letonya, Litvanya, Romanya ve Bulgaristan gibi eski sosyalist ülkelerin bir gün Türkiye'den önce Avrupa Birliği üyesi olacaklarını tahmin etmiyordu.

2001, 2003 ve 2008 yıllarında güncellenerek Bakanlar Kurulu kararıyla Resmi Gazete'de yayınlanan AB üyeliği hedefine yönelik Türkiye Ulusal Programı'nın giriş bölümündeki hedefte şimdilik bir değişiklik olmamıştır. Dokuzuncu Cumhurbaşkanı merhum Süleyman Demirel'in Aydın Doğan'a 7 Şubat 2015 tarihinde yazmış olduğu mektupta önemle üzerinde durduğu husus, *"Türkiye, ne olursa olsun, Avrupa Birliği çıpasına sarılmalıdır. Bundan vazgeçmek olmaz"*dır.

Avrasya Ekonomik Birliği ülkelerinin şu anki toplam nüfusu 170 milyondur. 76 milyonluk bir Türkiye'nin Birliğe katılması Birlik içindeki nüfus ağırlığını değiştireceği ve Türkiye'nin etkinliğini arttıracığı için Rusya bu üyeliğe sıcak bakmaz (Andican, 2015). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin nüfusu, nüfusunun büyük bölümü Özbek ve Kırgızlardan oluşan Tacikistan da dahil toplam 65 milyondur. Türkiye'nin nüfusuna bu nüfus da eklenirse 141 milyonluk Türk nüfus 170 milyonun etkinliğini büyük ölçüde önler. Aslında Rusya istese bile Türkiye'nin bu Bilik'te yer alması AB ile olan yükümlülükleri kapsamında mümkün değildir. Çünkü yürürlükte bulunan Ankara Anlaşması ve Katma Protokol değişmediği sürece, GATT/WTO kuralları gereğince Türkiye aynı anda iki farklı gümrük birliği içinde yer alamaz.

Buna rağmen Türkiye'nin Avrasya Ekonomik Birliği'ne üyeliğinin gündeme getirilmesi, GATT/WTO kurallarının yeterince bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Putin'in, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik sürecini espri konusu yaptığını da unutmamak gerekir. Rusya'da yabancı uzmanların oluşturduğu Valday Kulübü toplantısında Kommersant gazetesine göre konuk uzmanlardan biri Putin'e Türkiye'nin AB üyeliğine nasıl baktığını sorunca gülererek şu cevabı vermiştir: *"Türkiye'nin AB'ye giriş kağıtlarını verin imzalayayım. Bana ne zararı var?"*

Türkler Batı'ya yönelmiş bir millettir. Atatürk'ün 29 Ekim 1923 tarihinde açıkladığı hedeften şaşmamak gerekir: *"Memleketimizi asrileştirmek istiyoruz. Bütün çalışmamız Türkiye'de asri binaenaleyh batılı bir hükümet vücuda getirmektir. Medeniyete girmek arzu edipte Batı'ya yönelmemiş millet hangisidir?"* Lucius Annaeus Seneca *"Hangi kapıya yöneldiğini bilmeyen hiçbir zaman uygun esen rüzgarı bulamaz"* (Ignoranti quem portus petat nullus ventus suus est) derken çok haklı idi. Yöneldiğiniz kapıyı bilmezseniz, hiçbir zaman uygun esen rüzgarı yakalayamazsınız. Ama bazen kapıyı bulmanız yeterli olmayabilir. Çünkü rüzgar eğer tersten eserse, sizi uygun olan kapıya değil istemediğiniz bir kapıya yönlendirebilir. Türkiye, Batı Dünyası ile ilişkilerini kesmeden aşağıdaki fotoğraf karesinde yer alamaz.

Kaynakça

- Andican, 2015. "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri 2023 Yılında Nerede Olacaklar?" *Türk Diasporası ve Türk Dünyası*. Tasam Yayınları, İstanbul.
- Balassa, 1961. **Economic Integration**. Richard D. Irwin, Illinois.
- Dugin, 2010. **Rus Jeopolitiği**. Küre Yayınları, İstanbul.
- El-Agraa, 1982. **International Economic Integration**. Macmillan, London.
- Frankel, 1997. **Regional Trading Blocks in the World Economic System**, Institute for International Economics, Washington D.C.
- Günay 2011, "Orta Asya, G. Kore ve Türkiye Arasında Olası Bir Gümrük Birliği: Türkiye'nin Potansiyel İhracat Kazanımları" *Maliye Finans Yazıları*, Maliye Finans Yazıları Yayıncılık Ltd., İstanbul.
- Karluk, 2013. **Uluslararası Ekonomi**. Beta Basım A.Ş., İstanbul.
- Karluk, 2014a. **Uluslararası Kuruluşlar**. Beta Basım A.Ş., İstanbul.
- Karluk, 2014b. **Avrupa Birliği Türkiye İlişkileri: Bir Çıkmaz Sokak**. Beta Basım Yayın A.Ş., İstanbul.

- Karluk, 2015. “Turgut Özal ve Avrupa Birliği: Uzun ve Meşakkatli Bir Yol”, *Turgut Özal: Değişim, Dönüşüm*, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Lawrence, 1995. **Regionalism, Multilateralism and Deeper Integration, Integrating National Economies**. Brookings Institution.
- Machlup, 1977. **A History of Thought on Economic Integration**. Columbia University Press, New York.
- Markov, 2011. Türkiye'yi Avrasya Birliği'ne davet etti, <http://www.samanyoluhaber.com/dunya/Turkiyeyi--Avrasya-Birligine-davet-etti/716995/>
- Nazarbayev, 2000. **Tarihin Akışında**. Om Yayınevi, İstanbul.
- Özsöz, 2014. **Unutulan AB Gündemine Can Suyu: AB Aday Ülkesi Türkiye'nin Şanghay Beşlisi Tartışması**. İKV Yayınları, İstanbul.
- Park, 2006. **Economic Liberalisation and Integration in East Asia: A Post-Crisis Paradigm**. Oxford University Press, London.
- Scollay and Gilbert, 2001. **New Regional Trading Arrangements in the Asia Pacific?** Institute for International Economics.
- Şensoy, 2014. “2. Dünya Türk Forumu Açılış Konuşması: Din, Dil, Tarih ve Coğrafya Yetmez,” Tasam Yayınları, İstanbul.
- Tinbergen, 1965. **International Economic Integration**. Elsevier Publishing Company, Amsterdam.